

ПОСПОЛИТЕ РУШЕННЯ ТА ЙОГО КРИТИКА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVI – XVII СТ.

Стаття посвячена критике посполитого рушення в Речи Посполитой в средине XVI – средине XVII вв. Автор рассмотрел направления, по которым публицисты того времени критиковали посполитое рушення и возможные варианты решения вопроса обороноспособности Речи Посполитой.

Є два способи оборони землі: посполитим рушенням та податками.

Обидва мені не подобаються.

Votum szlachcica pisane na seymiki u seym rokx Pańskiego 1606. – В. т. др. – 1606.

Лицарі та лицарство, лицарська честь і відвага, поведінка та обов'язок. Сьогодні ці слова оповиті ореолом величі та благородства. Але так було не завжди. Великі мислителі італійського Відродження, прославляючи свій час, протиставляли його Середнім вікам. Саме з Відродження бере початок образ „темних століть” Європейської історії, що припадали на період між зруйнуванням Римської імперії варварами та початком Відродження в Італії. На противагу Ренесансу мислителі та історики-романтики шукали у Середньовіччі проявів гармонічного суспільного устрою. До Середньовіччя можна ставитись по-різному, але беззаперечно одне, його плоди ми маємо і сьогодні. І одним із найвитриваліших продуктів Середніх віків стало лицарство. Як продукт феодального суспільства лицарство пережило і свій час, і наступні етапи європейської історії. Важко, навіть неможливо, звести всіх лицарів до спільного знаменника. Чи не єдиною спільною ознакою всіх лицарів буде обов'язок служби в обмін на володіння землею. Саме з цієї норми феодального права походить обов'язок кожного рицаря служити у війську, яке збирав феодал. Ця

норма мала свої локальні відмінності в різних країнах. Для нас же буде цікавим польська традиція посполитого рушення, до якого повинна була ставати вся шляхта спочатку Королівства Польського, а після 1569 р. Речі Посполитої обох народів. Предметом розвідки є критика посполитого рушення як способу оборони держави у суспільно-політичній думці Речі Посполитої.

Хронологічними межами нашої розвідки є кінець існування Польського королівства та перше століття Речі Посполитої, тобто середини XVI – XVII ст. Вибір таких хронологічних меж зумовлений тим, що саме в цей період Річ Посполита переживала період політичного та економічного піднесення, натомість, починаючи із середини XVII ст. державу почало лихоманити, вона стрімко почала втрачати всій авторитет.

Оборона незалежності держави – священний обов'язок кожного громадянина цієї держави. Цей постулат сьогодні не викликає запитань. Був він зрозумілий і в Польському королівстві та Речі Посполитій XVI – XVII ст. Лише з тією різницею, що її громадянами вважалася лише шляхта. Виходячи з такого посилу, саме на шляхту лягав обов'язок захищати державу у всіх її мешканців від зовнішньої та внутрішньої небезпеки. Шляхта вважала себе лицарським станом, а значить і займатись могла лише лицарською справою – війною. Ця ідея була однією з основних у підмурку шляхетської ідеології – сарматизму. Звісно, польський шляхтич не проводив весь час у війську, але у моменти небезпеки його священним обов'язком як *bellatores*, людини війни, було стати до посполитого рушення для оборони держави [1, 7]. Саме ж посполите рушення розглядалось як останній стовп оброни і скликалося лише у надзвичайних випадках.

В I Речі Посполитій це не викликало ні сумнівів, ні заперечень. У публіцистів цього часу можна знайти багато пасажів про шляхтичів-лицарів та їх обов'язки. Якщо сумнівів і заперечень не було, то нарікання на посполите рушення у публічних виступах, публіцистиці зустрічаються досить часто. Але про це трохи згодом.

Сама шляхта та публіцисти вважали, що бойові якості посполитого рушення значно краще від будь-якого найманого війська, бо найманці б'ються за гроші, а шляхта за свою свободу. Часто цей аргумент, але у трохи видозміненій формі, використовували у порівнянні польського та турецького війська: всі турки – невільники султана і для них результат війни неважливий, натомість поляки є вільними і їм є, що втратити, тому й битимуться вони із більшим завзяттям. Іншим проявом „сакралізації” посполитого рушення була неприязнь до найманого (затяжного) війська. Ця неприязнь мала своє логічне обґрунтування. Шляхта боялась, що король, зібравши велику кількість найманців, зможе поширити у Польщі абсолютну владу монарха і цьому шляхта намагалась завадити всіма можливими способами.

Участь кожного шляхтича у посполитому рушенні була „сакральним” обов'язком. Не зважаючи на таке ставлення до рушення, шляхта не поспішала до війська. Тим більше, що за польськими законами король мав право скликати шляхту до посполитого рушення лише за згодою вального сейму, а там засідала шляхта. Таким чином виникало замкнуте коло. Шляхта більш охоче скликала посполите рушення окремих воєводств, зазвичай прикордонних, для оборони від неприятеля. В такому разі вистачало згоди лише повітового сеймику.

Посполите рушення як спосіб комплектації війська у XVI-XVII ст. стрімко втрачало своє значення. В цей час все більшу роль починають відігравати професійні армії, що складались із добре підготовлених найманців. Але шляхта вперто продовжувала протидіяти скликанню такої армії королем, майже не пропонуючи нічого взамін. Натомість, починаючи із середини XVI ст., у суспільно-політичній думці все частіше з'являється критика посполитого рушення. Пов'язана вона була як з очевидними для частини сучасників низькими бойовими якостями рушення, так і з загальними проблемами у війську Речі Посполитої. Цікаво, що критикували рушення не лише публіцисти не шляхетського походження, а й військові урядники. Ще однією особливістю критики було те, що автори, говорячи про слабкість посполитого рушення,

завжди порівнювали його турецьким військом, а реорганізація війська мислилась лише в контексті „небезпеки зі Сходу”.

Спробуємо визначити, що ж не влаштовувало у посполитому рушенні авторів сеймових промов та публіцистичних текстів. Почнемо із письменника, який мав авторитет з-поміж гуманістів XVI-XVII ст. не лише в Польщі, а й у Європі, з людини, чиї книги потрапили до “Індексу заборонених книжок” Ватикану, а сам він був оголошений єретиком за свої думки та переконання — із Анджея Фрича Моджевського. У своїй найвідомішій книзі ”Про покращення республіки” Фрич так описує вихід у похід проти ворога людей “лицарського стану” – шляхти:

“Але коли починає ширитись хоча б найслабший поголос про війну — святий Боже! - яке зухвальство починає підіймати голову у людях лицарського стану! ... притискають селян і своїх підданих, а чужим погрожують грабунком та вбивствами... І засвідчують свою статечність та мужність: зневажають посполитим людом, видирають те, що є чужим, захоплюють збіжжя та пашу, волів та скот - або задарма, або даючи якнайгіршу плату. Після такого великого спустошення рідної землі, після таких твалтів над людьми, вирушають з дому проти ворога, чого чекають люди з найбільшим нетерпінням і проводжають їх з наріканнями та плачем і побажаннями, щоб ніколи не повертались... І нехай кожен уважно подумає, чого можна сподіватись від тих, хто з такою образою Бога і людей вирушає на виправу проти неприятелів?” [4; S.303-304].

Ми спеціально використали таку розлогу цитату, щоб продемонструвати як виглядало посполите рушення в очах, яка щиро вболівала за долю своєї держави.

Ян Амор Тарновський – великий коронний гетьман, автор трактату про військову справу, в якому підсумував свій багаторічний досвід – був одним з перших, хто вказав на неефективність посполитого рушення. Особливо це

стосувалось боротьби проти татар і турків [6; S.149]. Гарновський розумів, що посполите рушення у випадках потреби, нічого не зможе протиставити швидким татарам. Окрім низьких бойових характеристик шляхетського ополчення, існували проблеми з його скликанням та керуванням.:

„Воєнне рушення теж мало корисне... збирається довго, і не швидко їде, а для нагальної потреби потрібно щоб виправа була швидша і за коротший час, щоб люди швидше зібратися могли. А для швидшої готовності потрібно, щоб у повітах оказовання були, бо таким способом покращується готовність, щоб швидшим було рушення і скоріше ж збиралося, коли люди будуть на оказованнях, тому будуть мати кращу готовність ніж зараз є чи була” [9; S.163].

Станіслав Сарніцький – автор „Гетьманських книг” – констатував незадовільний стан обороноздатності держави загалом та східних кордонів зокрема. Причиною такого стану речей, на думку автора, є посполите рушення як спосіб оборони Речі Посполитої. Сам автор був послідовним противником рушення і критикував його з кількох позицій. По-перше, вважав його не придатним до боротьби з татарами й оборони кордону через свою повільність. По-друге, критикував бойові якості посполитого рушення, які не відповідають вимогам, що стояли перед польським військом [6; S.92].

Кшиштоф Варшевіцький – дипломат та священик – пропонував створити на південно-східному кордоні таку систему оборони, при якій посполите рушення виявиться непотрібним, адже воно і до того „створювало лише скарги та нарікання” [6; S.169-170].

Відомий публіцист першої половини XVII ст. Шимон Старовольський, описуючи дії шляхти під час ворожого (татарського) нападу, пише, що коли шляхта дізнається про небезпеку, довго радиться на сеймиках, а потім, після оголошення рушення, повільно йде до місця збору [8; S.144]. Зрозуміло, що, коли рушення приходить до місця призначення, ворога там вже давно немає.

Такий стан речей Старовольський пов'язує з надмірними привілеями шляхті та її небажанням служити у війську [8; S.141].

І прикладів такої оцінки посполитого рушення можна знайти значно більше.

Зворотною стороною критики рушення стало питання: чим його замінити, адже найняти військо за кордон Сейм не дозволяє, а того війська, що має у розпорядженні гетьман, не вистачає?

У суспільно-політичній думці того часу „висіло у повітрі” кілька варіантів вирішення цього питання. Починаючи із Моджевського, публіцисти пропонували замінити рушення на військову повинність, яку б виконувала шляхта всіх воєводств. Найвідомішими є проекти двох священиків, київського біскупа Юзефа Верещинського та Пьотра Грабовського, які хотіли в різний спосіб колонізувати Причорномор'я та використовувати місцевих жителів разом зі шляхтою та козаками для оборони держави [2, 12].

Для прикладу наведено проект, вміщений у анонімній брошурі „*Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeszypospolitej i o obronie krajów ruskich*” виданій наприкінці XVI ст. Автор (дослідники припускають, що ним міг бути львівський католицький архієпископ Ян Димітр Соліковський [3; S.159-161]) вважає, потрібно змінити спосіб комплектування війська. Слід відмовитись від дорогого найманого закордонного війська, а формувати його з осілих селян, до зброї повинен стати кожен 200-й. Кожен новий жовнір повинен бути записаний до загального реєстру, всі – розділені на роти, десятки та розміщені на подільському прикордонні. Для зручності, щоб не виникало плутанини, піхоту по черзі повинні виставляти Малополяща, Великополяща та Велике Князівство Литовське. Таким чином, один рік селянин служитиме, а два – буде вільним. Інший спосіб поповнити військо – залучити до нього шляхту. Автор розумів, що часи посполитого рушення минули, і воно не встигає за швидкими татарами, „не всім подобається і іноді є навіть небезпечним”. Але „наша

шляхетська повинність – захитати Річ Посполиту”. Саме тому шляхта повинна служити. Так вона зможе виконувати шляхетську повинність, тим більше, що, на переконання автора, „більше молоді шляхти було вбито при кухлі, ніж у військових виправах”. „Шляхтич” вважає, що Україна буде „рицарською школою” для шляхти [10; S.A2].

Тут маємо справу ще з одним проектом, найвідомішим пропагандистом якого був Верещинський – проектом „рицарської школи” для шляхетської молоді – життя та служби на території українських воєводств. В такий спосіб молоді шляхтичі могли б навчитись військовій справі і виконувати „шляхетську повинність”. Ідею підхопили інші автори. Якщо відіслати молодь з усієї країни, аби на Україні вона вчилася „військовому мистецтву”, тоді б „жоден християнський монарх у світі не мав би такої сили” [8; S.145].

Таким чином у XVI, а особливо XVII ст., використання посполитого рушення для оборони держави ставало все менш ефективним. Це привертало увагу польських інтелектуалів, як і з середовища позашляхетного, таких, які не мали військового досвіду і жодного зв’язку із військовою службою, так і військових урядників найвищого рівня, „професійних” військових. Досить поширеним явищем стала критика бойових якостей шляхетського ополчення. Примітно, що спочатку рушення почали критикувати „професійні” військові, наприклад, великий коронний гетьман Ян Амор Тарновський. І вже згодом ці ідеї підхопили політичні публіцисти: Анджей Фрич Моджевський, Станіслав Сарніцький, Юзеф Верещинський, Пьотр Грабовський, Шимон Старовольський та інші. Автори трактатів і „ульотних” брошур не зупинялись лише на критиці, вони пропонували шляхи вирішення проблеми неефективності ополчення. Одним зі шляхів покращення обороноздатності країни вони вбачали у регулярній військовій службі шляхти. Для цього пропонували розділити країну на частини і змусити шляхту кожної із частин по черзі служити у війську. Інший вихід публіцисти бачили у колонізації північного Причорномор’я та спустошених українських земель, до якої можна було залучити, як шляхту, так і

нешляхетні групи населення. Але всі ці ідеї так і залишились ідеями. Шляхта не хотіла бачити проблеми, за що і була покарана в середині XVII ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ginter K. *Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku – Aspekty prawne i stan faktyczny.* – Warszawa, 2008.
2. Grabowski P. *Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzeczyp polskie należących* – Kraków, 1858.
3. Kotarski E. *Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego.* – Toruń, 1970.
4. Modrzewski A. *O poprawie Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1953.
5. Sikorski J. *Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – 1966. – T. XII.
6. Sikorski J. *Problematyka walki z Turkami // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – 1984 – T. XXVII.
7. Spieralski Z. *Wymiar służby w pospolitym ruszeniu // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – 1960. – T. VI. - Cz.1 .
8. Starowolski Sz. *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadło.* – Kraków, 1976.
9. Tarnowski J. *Consilium rationis bellicae.* – Warszawa, 1987.
10. *Votum szlachcica pisane na seymiki y seym rok v Pańskiego 1606.* – B. m. dr. – 1606.
11. *Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane.* Kraków 1596. – Kraków, 1859.
12. *Wereszczyński J. Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa Kijowskiego, orata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu.* – Kraków, 1858.